

‘शहीद’ कथामा करुण रस

शारदा खनाल

sharadak974@gmail.com

उपप्राध्यापक, नेपाली

त्रि.वि., त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस, पाल्पा

Article History: Received 20 March 2024; Reviewed 10 June 2024; Revised 25 August 2024; Accepted 25 September 2024.

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा पूर्वीय संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित रससिद्धान्तलाई आधार बनाएर गरुप्रसाद मैनालीको ‘शहीद’ कथामा प्रयुक्त करुण रसको अवस्थाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत कथामा करुण रसको पहिचान गर्नु यस अध्ययनको मूल शोध तथा प्राज्ञिक समस्या हो। ‘शहीद’ कथालाई स्थापित सिद्धान्तका आधारमा सघन पाठविश्लेषण विधिअनुरूप सूक्ष्म र सन्दर्भपरक अध्ययनसमेत गरिएकाले यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। विभिन्न भावयुक्त घटनाहरूको संयोजनद्वारा रसको परिपाक तथा साधारणीकरण हुने भएकाले अध्ययनको आधार रस सिद्धान्तलाई बनाइएको हो। यस लेखमा करुण रसको अभिव्यक्तिका निम्ति विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूको संयोजन के कसरी भएको छ भन्ने पक्षको विश्लेषण गरी करुण रसलाई अङ्गी र वीर तथा वीभत्स रसलाई अङ्ग रसको रूपमा चित्रण गरिएको छ। यसै क्रममा करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्ग रसहरूले खेलेको भूमिकालाई समेत स्पष्ट पारिएको छ। प्रस्तुत कथामा आफ्ना सम्पूर्ण निजी समस्यालाई थाती राखेर नेपाल र नेपालीका निम्ति ‘शहीद’ हुने प्रमुख पात्र वीरबहादुरको साहुले घरजग्गा बन्धकमा लिनु, छोरो मरेको वर्षदिन नहुँदै वीरबहादुरको पनि मृत्यु हुनु, म पात्रले वीरबहादुरकी श्रीमती डल्लीलाई चिठी पनि कसरी लेखिदिऊँ, उनीसँग क्रिया गर्ने पैसा पनि छैन होला भन्दै भक्कानिएर आँखाबाट आँसु भार्नु जस्ता कथ्य सन्दर्भबाट करुण रसको परिपाक भएको र वीरबहादुरले गरेका कार्य, उसको स्थिति, सोचाइ र उसप्रति गलत व्यक्तिहरूले गरेका व्यवहारले करुण रसको परिपाकका निम्ति महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको अवस्थाको चित्रणले करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी : अङ्गरस, आलम्बन परिपाक, विभाव, व्यभिचारीभाव, साधारणीकरण,

विषयपरिचय

‘शहीद’ कथा गरुप्रसाद मैनाली (१९५७–२०२८) ले लेखेका हुन्। मैनाली नेपाली कथा परम्परामा पहिलो आधुनिक कथाकार हुन्। उनले माध्यमिक कालीन जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिको अन्त्य गर्दै सामाजिक जनजीवनबाट घटनाहरू लिएर कथालेखनको आरम्भ गरेका हुन्। पसाले न्यायाधीश उनको न्यायप्रेमी छवि उनका कथामा पनि पाइन्छ। नेपाली जनजीवनको जीवन्त तस्विर उतारेर लेखिएका उनका कथाहरूमा घटना र पात्र यथार्थवादी र उद्देश्य आदर्शवादी भएकाले उनको मूलप्रवृत्ति आदर्शोन्मुख यथार्थवाद रहेको पाइन्छ। यस

वादले मान्छेमा दैवी गुण देखाउन होइन, सहिष्णुता, मैत्रीभाव, सद्भाव, सम्झौता, क्षमाशीलता, धैर्य जस्ता मानवतावादी गुणहरूकै पक्षमा पाठकवर्गसँग सम्वाद गर्दछ (श्रेष्ठ, २०७८, पृ.५३) । उनका कथामा नेपाली समाजका पारिवारिक र सामाजिक समस्या, बहुविवाह, सौतेनी व्यवहार, छिमेकीविच हुने मनोमालिन्य, शोषक, सामान्तहरूको निमुखाहरूप्रतिको क्रूर व्यवहार, दाजुभाइविचमा हुने अंशसम्बन्धी विवाद, असफल प्रेम जस्ता घटनाक्रमहरूलाई सरल, सहज र स्वाभाविक भाषाशैलीमा प्रस्तुत गर्दै समाज समस्याग्रस्त भए पनि त्यस्ता समस्याको समाधान पनि छ भन्ने पक्षमा आफ्ना धारणाहरू अभिव्यक्त गरेका छन् । कथा स्रष्टाले आफू बाँचेको वस्तु जगतबाटै सौन्दर्यात्मक चेतना प्राप्त गर्ने हुनाले उसको जीवनजगतसम्बन्धी बुझाइले नै सौन्दर्य चेतको निर्धारण गर्दछ (पौडेल, २०७०, पृ.२) । घटनाको विवरण वा इतिवृत्तको प्रधानता भएका आख्यानमा कथानकको प्रधानता देखिन्छ भने मनोलोकको विचरण र विश्लेषणमा केन्द्रित आख्यानमा चरित्रको प्राधान्य देखा पर्दछ (नेपाल, सन् २००५, पृ.५१) । मैनालीका कथामा घटना विवरण वा कथानकको प्रधानता भएकाले उनका कथालाई घटनाप्रधान मानिएको छ । उनले विशेष गरी नेपाली जनजीवनका मध्यम र निम्नवर्गका मानिसहरूका सुख-दुःख, हर्ष-पीडा, आँसु-हाँसो तथा समग्र जीवनयापनका सन्दर्भहरूलाई अत्यन्त कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । उनका कथाहरूको सङ्ग्रह *नासो* (२०२०) प्रकाशित छ । संख्यात्मक दृष्टिले थोरै भए पनि गुणात्मक दृष्टिले भने उनका कथा नेपाली कथापरम्परामा कोसेढुङ्गा बन्न सफल भएका छन् । शोध्य कथा 'शहीद' पनि *नासो* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत उनका प्रतिनिधि कथामध्येको एउटा हो ।

साहित्यमा रसको महत्त्वपूर्ण स्थान र विशिष्ट प्रयोग पाइन्छ । रस सम्प्रदाय संस्कृत साहित्यको सबैभन्दा जेठो र प्रधान सम्प्रदाय हो । रसवादी आचार्यहरू यसलाई काव्यको प्राण वा आत्मा मान्दछन् (उपाध्याय, २०६७, पृ.२०४क) । यसको चर्चा सर्वप्रथम भरतमुनिको नाट्यशास्त्रमा गरिए पनि उनकै बनाइअनुसार रसको विषयमा आफूभन्दा पूर्व नै ब्रह्माद्वारा आविष्कार भएको भन्ने उल्लेख पाइन्छ । भरतमुनिको अभिप्रायको विकास र विस्तार गर्दै अभिनव गुप्तले गरेको रसव्याख्या र आधुनिक पुनर्व्याख्याको प्रक्रियामा रस मनोभावमूलक साहित्यसिद्धान्त बनेको छ (त्रिपाठी, २०३४, पृ.४८३) । साहित्यमा शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, अद्भुत, वीभत्स र शान्त गरी नौ ओटा रस र क्रमशः रति, हाँसो, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, विस्मय, जुगुप्सा र सम यिनका स्थायी भाव रहेका छन् । संस्कृत साहित्यको रससिद्धान्तबाट प्रभावित र प्रेरित भएर नेपाली साहित्यको काव्य विधाको विकास भएको छ (थापा, २०६६, पृ.२१७) । उपर्युक्त नौ रसमध्ये करुण पनि महत्त्वपूर्ण रस हो । यसको स्थायी भाव शोक हो । आफन्तजन तथा प्रियजनसँगको वियोग वा विनाश देखेर वा सुनेर मनमा उत्पन्न हुने रसलाई करुण रस भनिन्छ । गुरुप्रसाद मैनालीको 'शहीद' कथा करुण रसका दृष्टिले अध्ययनीय भएकाले प्रस्तुत लेखमा यसैलाई प्राज्ञिक समस्या बनाइएको छ ।

प्रस्तुत कथाको विविध कोणबाट अध्ययन भइसकेको र गर्न सकिने विविध आधारहरू भए पनि रसमै केन्द्रित भएर अध्ययन नभएको अवस्थामा प्राज्ञिक रिक्तता पाइन्छ । यसर्थ प्रस्तुत लेखमा पूर्वीय संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित रससिद्धान्तलाई आधार बनाएर गुरुप्रसाद मैनालीको 'शहीद' कथामा करुण रसको अवस्था के कस्तो छ भन्ने मूल विवेच्य तथा प्राज्ञिक समस्याको समाधान गरिएको छ । कथामा के कस्ता अङ्ग रस र भावहरू प्रयुक्त छन्, करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन तिनले के कसरी भूमिका खेलेका छन् भन्ने मूल समाधेय समस्यामा केन्द्रित भई यस कथामा करुण रसको अभिव्यक्तिका निमित्त विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूको संयोजन कसरी गरिएको छ र अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्ग रसहरूले कसरी भूमिका खेलेका छन् भन्ने निर्धारित शोध्य प्रश्नमा केन्द्रित भई अध्ययन विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा मैनालीद्वारा लेखिएको 'शहीद' कथाको रससिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । रससिद्धान्तसँग सम्बद्ध प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । मूल वा प्राथमिक सामग्रीको रूपमा 'शहीद' कथालाई लिइएको छ भने कथाको विश्लेषणका निम्ति आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक र प्रायोगिक सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि 'शहीद' कथालाई सघन पाठविश्लेषण विधिअनुरूप सूक्ष्म पठन गरी स्थापित सिद्धान्तका आधारमा सन्दर्भपरक अध्ययनसमेत गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ । करुण रसको अभिव्यक्तिका निम्ति विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूको संयोजन कसरी गरिएको छ र अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन यसमा प्रयुक्त अङ्ग रसहरूले के कसरी भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखमा शोधप्रश्नका रूपमा प्रस्तुत गरिएका जिज्ञासाको प्राज्ञिक समाधानका लागि पूर्वीय रस सिद्धान्तका उपकरणहरूलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ । विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव तथा स्थायी भाव सबैको सामूहिक सम्मिलन भएकाले प्रत्येकको अनुभूतिभन्दा विलक्षण जो अपूर्व आनन्दमय विशिष्टानुभूति हुन्छ त्यही रस पदार्थ हो (सिग्देल, २०५८, पृ.१४४) । पूर्वीय साहित्य चिन्तकहरूले साहित्यको मूल तत्त्वका रूपमा रसाभिव्यक्तिलाई स्वीकार गरेका छन् । काव्यका सन्दर्भमा रसको तात्पर्य त्यस्तो रमणीय, आल्हादकारी अनुभूतिसँग छ जसले मानव हृदयमा कुनै न कुनै तरल भाव संवेदनालाई जगाएको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६१, पृ.१८४) । साहित्यिक कृतिमा कुनै एउटा रस अङ्गी र अन्य रस अङ्ग रसको रूपमा प्रयुक्त हुन्छन् । अङ्गी रस प्रमुख रस र अङ्ग रस सहयोगी रसको रूपमा आउँछन् । भरतमुनिदेखि विश्वनाथसम्मका पूर्वीय आचार्यहरूले कुनै न कुनै रूपमा रसलाई साहित्यको अनिवार्य तत्त्व स्वीकार गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा गुरुप्रसाद मैनालीको 'शहीद' कथामा करुण रसको अभिव्यक्तिका निम्ति विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोजनमा अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्ग रसहरूले के कसरी भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको पहिचानसहित रससिद्धान्तका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु यस लेखको समाधेय विषय रहेको छ ।

'शहीद' कथामा करुण रसको अभिव्यक्तिका निम्ति विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूको संयोजन

साहित्यिक कृतिमा मुख्य रूपमा प्रकट हुने रसलाई अङ्गी रस भनिन्छ । अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोगी रसको रूपमा आउने अन्य रस अङ्ग रस हुन् । अङ्ग रसहरूले कृतिभित्र सहायक घटनाहरूलाई विकसित गराएर मूल घटनालाई सशक्त बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । रस निष्पन्न हुनका लागि आवश्यक पर्ने तत्त्वहरूलाई रससामग्री वा उपकरण भनिन्छ । करुण रसका रससामग्री र 'शहीद' कथामा तिनको प्रयोगको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

विभाव

मानव मनमा रहेका स्थायी भावलाई जगाएर रसका रूपमा परिणत गराउने साहित्यिक कृतिमा रहेका नटनटी तथा सामग्रीलाई विभाव भनिन्छ । आलम्बन र उद्दीपन गरी विभाव दुई किसिमका हुन्छन् । करुण रसमा नायकनायिका र तिनीहरूका कार्यव्यापार तथा घटनाक्रमहरू आलम्बन विभाव हुन् भने शव, शवयात्रा, विनष्ट वस्तु, प्रियजनको स्मृतिचिह्न जस्ता परिवेश जनाउने कुराहरू जसले दुःखलाई अझ उदीप्त पार्छन् ती उद्दीपन विभाव हुन् । विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी आलम्बन विभाव पनि दुई किसिमका हुन्छन् । जसबाट करुणा

उत्पन्न हुन्छ त्यो विषयालम्बन हो भने जसले करुणाको अनुभव गर्छ त्यो आश्रयालम्बन हो । 'शहीद' कथामा विषयालम्बनको रूपमा स्वयं वीरबहादुर र आश्रयालम्बनको रूपमा म पात्र रहेका छन् । साहित्यिक कृतिमा पात्रले गरेका कार्यव्यापार तथा घटनाहरू पनि आलम्बन विभावअन्तर्गत पर्दछन् । वीरबहादुरले आफ्नो विवाहमा ऋण लिनु, त्यसमा व्याजको स्याज जोडेर साहुले उसको खेत बन्धक लिनु, वीरबहादुर साहुको पिरले विदेसिनु उसले घर पठाउने चिठी लेखिदिन भनी कागज र लिफाफा म पात्रतर्फ लम्काउनु, म पात्रले उसको चिठी लेखिदिनु, दरबानी काम गर्दा पैसा कम भएकाले रिक्सा चलाउन थाल्नु, ऋण तिरेर खेत फिर्ता गर्ने योजना बनाउनु, त्यसैअनुरूप चारसय पैसा जम्मा गर्नु, धनेले उसको ट्रङ्क फोरेर सालभरिको कमाइ र लत्ताकपडा सबै चोरिदिनु, चोरी भएपछि ठानामा रिपोर्ट लेखाउनु, आफू गरिब भएर पनि आफ्नै पैसा खर्च गरेर बिरामी परेका नेपालीहरूलाई खाना खुवाउनु, उनीहरूको सेवा तथा उपचार गर्नु, मरेकालाई घाटमा लगेर अन्तिम संस्कार गर्नु, प्रवासमा यो जात र त्यो जात भनी मरेका नेपालीलाई कुकुर बिरालालाई जस्तै डुममेहतरले फाल्नु, धने गिरफ्तार हुनु, बिना भाडा वीरबहादुरले पुलिसलाई रिक्सामा बोक्नु, हिन्दूमुसलमानको दङ्गामा धनेलाई बचाउन आफू अगाडि थापिँदा छुरी रोपिएर वीरबहादुर घाइते हुनु, उसको एक मात्र सन्तानको रूपमा रहेको छोरा रामको मृत्यु भएको खबर आउनु, शोकले आकुलव्याकुल भएपछि भर्सेला परोस् साहु पनि भन्दै वीरबहादुर घर जान भनी म पात्रसँग विदा भएर हिँड्नु, त्यसै बेला नेपालमा आजादीका निमित्त तत्कालीन निरङ्कुश व्यवस्थाका विरुद्ध क्रान्तिको आगो सल्किनु, श्री ५ त्रिभुवन परिवारसहित कार्तिक २१ गते भारतीय दूतावासमा र २६ गते दिल्ली प्रस्थान गर्नु, २६ गते नै काङ्ग्रेसले गृहयुद्धको घोषणा गरी विभिन्न ठाउँमा जनमुक्ति सेनाको भर्ती सुरु गर्नु, नेपाल तथा भारतमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले सक्रियतापूर्वक उक्त क्रान्तिमा भाग लिनु, मेडिकल कलेजमा पढ्ने म पात्र विराटनगरको सैनिक अस्पतालमा खटिनु, एकाएक घाइते वीरबहादुरसँग म पात्रको भेट हुनु र छोरो मरेको पिरले घर जान भनी हिँडेको वीरबहादुरलाई अस्पतालको बेडमा देख्दा म पात्र आश्चर्यचकित भएका छन् । म पात्रले तिमी यहाँ कसरी भनेर सोधेपछि वीरबहादुरले देवताबाबुसँग आफ्नो भेट भएको, आफूलाई सेनामा भर्ती हुन उनले प्रेरित गरेको, उनकी पनि श्रीमती अधिल्लै वर्ष बितेको भए पनि देशका निमित्त लड्दा घर जान नपाएको, नाबालक छोरोलाई दिदीले लगेर पालेको, सरकारले घरखेत सबै जफत गरिदिएको, आफूले चन्दा मागेर दिनचर्या बिताएको कुरा गरेपछि आफूले देवताबाबुको आज्ञा उल्लङ्घन गर्न नसकेको र मुक्ति सेनाको सेनापतिले सय जवान सिपाही दिएर सरकारी सेना रोक्ने ठाउँमा पठाएकाले उक्त जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि घर जान नसकेर एउटा मोर्चाको नेतृत्व गरेर क्रान्तिमा होमिएको, घमासान युद्धमा होमिएर आफू घाइते भएको हालखबर बताउनु, धेरै दुवैतिरका जवान हताहत हुनु, वीरबहादुरले उत्साहपूर्ण भाषण गर्नु, उसको छातीमा गोली लागेपछि बेहोस भएर ढल्नु र होसमा आउँदा आफूलाई अस्पतालको बेडमा पाएको जस्ता हालखबर म पात्रलाई बताउनु, म पात्रले वीरबहादुरसँग देवताबाबु 'शहीद' भएको कुरा गर्नु, अन्त्यमा वीरबहादुरको पनि दुःखद निधन हुनु प्रस्तुत कथाका आलम्बन विभाव हुन् ।

प्रस्तुत कथाको नायक तथा प्रमुख पात्र वीरबहादुर दुःख, करुणा र वेदनाको आलम्बन हो । उसका सम्पूर्ण कार्यव्यापार, घटना, अनुभूति, विचार तथा समग्र जीवनचरित्र नै आलम्बन विभाव हुन् । वीरबहादुर गरिबी र ऋणका पिरले विदेसिनु, रगतपिसना बगाएर कमाएको पैसा पनि धनेले चोरिदिनु, गरिब भएर पनि विपदमा परेका नेपालीलाई दिलदेखि नै सहयोग गर्नु, घरमा छोरो मर्नु, श्रीमती रोएर मर्न लागी होली भनेर घर जान हिँड्नु, तर बाटैमा देवताबाबुको आग्रह टार्न नसकी आफ्ना पीडा थाती राखेर नेपाल र नेपालीको मुक्तिका लागि लड्नु र घाइते भएर सहादत प्राप्त गर्नु जस्ता घटनाहरूले प्रस्तुत कथामा करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यी सबै घटनाहरूको अनुभव वा अनुभूत गर्ने म पात्र तथा कथाको समाख्याता आश्रयालम्बन हो । उसले वीरबहादुरको दुःखको कथाको वर्णन गरेको छ । उसले वीरबहादुरका सम्पूर्ण दुःखका कुराहरू देखेर, सुनेर, भोगेर बोलेको छ, आफू दुःखी भइरहेको छ र पाठकमा पनि दुःखको

सञ्चार गरेर करुण रसको अनुभूति गराएको छ । तसर्थ म पात्र प्रस्तुत कथामा आश्रयालम्बन हो । वीरबहादुरको मृत्यु मात्र करुण रसको मुख्य कारण हो भने उपघटनाका रूपमा धनेले सालभरिको कमाइ चोरिदिनु, छोरो मर्नु, देवताबाबुकी बुढी मर्नु, छोरो दिदीले लगेर पाल्नु, आफू चन्दा मागेर खानु जस्ता घटना आएका छन् । करुण रस 'शहीद' वीरबहादुरमा केन्द्रित छ भने अन्य उपघटनाहरू प्रकरीको रूपमा आएका छन् र करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोगीको काम गरेका छन् ।

परिवेश वा वातावरणको चित्रण गर्नु उद्दीपन विभाव हो । यसमा पात्रका चेष्टा, स्थानगत र कालगत परिवेश तथा समग्र वातावरणलाई लिन सकिन्छ । प्रस्तुत कथामा निम्नवर्गीय परिवेशको चित्रण गरिएको छ । करुण रसमा दुःखलाई अझ बढाउने वा उदीप्त पार्ने कारण नै उद्दीपन विभाव हो । गरिवीका कारण वीरबहादुर प्रवासिनु, चिठी लेख्न नआउनु, ऋण लाग्नु, साहुले व्याजको स्याज जोडेर खेत खाइदिएपछि त्यही ऋणको पिरले उसको घरको परिवेश नै दुःखद बन्नु, दरबानी काम गर्दै आएको उसले पैसा कम भएका कारण रिक्सा चलाउन थाल्नु, उसको दुःख गरेर कमाएको पैसा पनि अर्को नेपालीले नै चोरिदिनु, यो जात ऊ जात नभनी प्रवासमा विरामी परेका नेपालीहरूलाई आफ्नै पैसा खर्च गरेर औषधि गर्नु, सेवा गर्नु र मरेकालाई दाहसंस्कार गर्नु, छोरो मरेको चिठी आएपछि बुढी रोएर मर्न लागी होली भनेर भर्सेला परोस् साहु पनि भन्दै घर हिँड्नु, उसँग कब्जा फुक्लेको एउटा थोत्रो टुङ्ग र एउटा पुरानो कम्बलको गुन्टासिबाय अरू चिज केही नहुनु, त्यति ठुलो पीडामा परेको वीरबहादुरले आफ्नो दुःखलाई भन्दा नेपाल आमाको दुःखलाई ठुलो ठानी तत्कालीन निरङ्कुश सरकार विरुद्धको युद्धमा एउटा मोर्चाको नेतृत्व गर्नु, देवताबाबुले जुन जाति मर्न जान्दछ, बाँच्न पनि त्यसैले जानेको हुन्छ भन्ने विचार अभिव्यक्त गर्नु, वीरबहादुरले गरिव छु मजुरी गर्छु तर पैसाको निम्ति आत्मा बेचेको छैन भन्नु, भारतका लालहरूले सन् ४२ को गदरमा देशका निम्ति पराक्रम देखाएको कुरा उल्लेख गर्नु, मुक्तिसेनाको मनोबल कमजोर नहोस् भन्नका निम्ति वीरबहादुरले वीर जवानहरूलाई आज मर्ने र मार्ने दिन भएकाले कोही पनि पर्छि हट्न नहुने, आफ्नो एक जवान र एक गोली शेष रहेसम्म अघि बढिरहने र दुस्मनलाई एक पाइलो अगाडि बढ्न नदिने, संख्यामा थोरै भए पनि आफूहरूसँग सत्य र ईश्वरको बल भएको र दुस्मनको मुटु हल्लिसकेकाले चाँडै आफूहरूको विजय हुनेछ भनेर हाँक दिँदै गर्दा छातीमा गोली लागेर घाइते हुनु, रातको ९ बजे म पात्रले अस्पतालको बेडमा देख्नु र सहादत प्राप्त गर्नु, राष्ट्रिय भन्डा र फूलमाला, अबिर, लावाले ढाकेको उसको शव, शवयात्रा, उसको दाहसंस्कार, उसको बारेमा गरिएका चर्चापरिचर्चा, इन्क्लाब जिन्दावाद, वीर 'शहीद' जिन्दावाद, वीरबहादुर जिन्दावाद भन्दै नारा लगाएका घटनाहरूबाट दुःखद परिवेशको सिर्जना भएको छ जसले करुण रसलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउन उद्दीपकको काम गरेका छन् । यी घटनाहरूले शोक स्थायी भावलाई बढाउनका निम्ति उपकरणको काम गरेका छन् । ऊ सामान्य भुत्रेभाम्रै मान्छे मात्र भएको भए वीरबहादुरको मृत्युमा त्यति पीडा हुने थिएन उसको वीरतापूर्ण, साहसी, उदार, सहनशील, सबैको भलो चाहने व्यक्तिको मृत्युले दुःखद स्थितिको सिर्जना भएको हो । उसको वीरता र धनेप्रतिका जुगुप्साका भावहरू अङ्गुरसको रूपमा आएर दुःखलाई अझ बढाउन सहयोग गरेका छन् । घरमा छोरो मर्नु यता आफू पनि मर्नु, साहुको ऋण त्यसै रत्यो भन्ने कुराले अझ दुःखलाई बढाउने काम गरेको छ । यसरी वीरबहादुरको दयनीय अवस्था उद्दीपन विभाव भएर आएको छ ।

अनुभाव

स्थायीभावको अनुभव गराउने रससामग्रीलाई अनुभाव भनिन्छ । आलम्बन र उद्दीपनका माध्यमबाट मान्छेका शारीरिक चेष्टामा जुन प्रकारको प्रतिक्रिया देखिन्छ त्यो नै अनुभाव हो । अनुभाव पनि आङ्गिक, सात्त्विक, मानसिक र आहार्य गरी चार किसिमका हुन्छन् । विरह गर्नु, छाती पिट्नु, आँसु भार्नु, चिच्याउनु आदि करुण रसका अनुभाव हुन् । 'शहीद' कथामा म पात्रले देवताबाबु त गइसके भन्दा वीरबहादुरले नेपालको मानिसलाई एक जात मायामोह हुँदैन अब मेरी डल्लिलाई खत कसले लेखिदिन्छ भन्नु, टाउको हल्लाउनु, लामो

सास फेर्नु, आइ तान्नु, कमिजको बाहुला सारेर घाउको खत देखाउनु, वीरबहादुरका आँखामा आँसु छचल्किनु, डल्ली रोएर मर्न लागेकी होली भन्दै छोराको मृत्युका माध्यमबाट श्रीमतीको रोदनको परिकल्पना गर्नु, श्रीमती भुइँमा पछारिएको, विलाप गरेको, टाउको ठोकेको, छाती पिटेको चित्रवत दृश्य उतार्नु, आँसु भार्नु, गहभरि आँसु पार्नु, देवताबाबुले सेनामा भर्ती भएर देशका लागि लड्नुपर्छ भन्दा एकपटक डल्लीको मुख हेरेर आउन दिनु भन्दै हात जोड्नु, मर्न त फिक्री थिएन एकपटक डल्लीको मुख हेर्न पाइन भनेर ठुलो अपशोच व्यक्त गर्नु र उसको छातीमा भक्कानो पर्नु, देवताबाबुको मृत्यु भएको सुन्दा आँखा चिम्लेर दुवै हात जोडी एकछिन मौन रहनु आदि अनुभाव हुन् ।

व्यभिचारी भाव/सञ्चारी भाव

मानव मनमा अस्थायी रूपले आउने र हराउने भाव व्यभिचारी हुन् । रसलाई फैलाउने हुनाले यिनलाई सञ्चारी भाव पनि भनिन्छ । यस्ता भावहरू ३३ प्रकारका छन् । मोह, ग्लानि, विषाद, अपस्मार, निर्वेद, जडता, चिन्ता आदि करुण रसका व्यभिचारी भाव हुन् । 'शहीद' कथामा आवेग, चिन्ता, ग्लानि, स्मृति, अनुमान, मोह, आश्चर्य, विस्मय, व्याधि (मानसिक दुःख), आलस्य, धृति (धैर्य) आदि व्यभिचारी भाव भएर आएका छन् ।

स्थायी भाव

अन्तस्करणमा मनोविकार, वासना वा संस्कारका रूपमा सुषुप्त अवस्थामा स्थायी रूपले रहने भाव स्थायी भाव हुन् । विभावादिको संयोगबाट परिपुष्ट अवस्थामा पुगेर स्थायी भावबाट नै रसको निष्पत्ति हुने हुँदा यो नै रसको मूल तत्त्व हो । करुण रसको स्थायी भाव शोक हो ।

'शहीद' कथामा अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्ग रसहरूको भूमिका

प्रस्तुत कथामा अङ्गी रसको रूपमा करुण रस रहेको छ । अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन वीर र वीभत्स रसले अङ्ग रसको रूपमा सहयोगीको भूमिका खेलेका छन् जसको पुष्ट्याइँ यसप्रकार दिइएको छ :

घरजग्गा धितो राखी ऋणको पिरले प्रवासिएको वीरबहादुरले दरबानी काम गर्दा लाउन, खान मात्र ठिक्क हुने र पैसा नबच्ने भएपछि रिक्सा चलाउने कठिन काम थाल्दा खाने, सुत्नेसम्म फुर्सद नभएको, दुःख गरेर, तन काटेर पनि चारसय पैसा जम्मा गरेको र छ सय पुऱ्याएपछि दशैंमा छोरा र श्रीमतीलाई नयाँ कपडा लिएर घर फर्कने, बन्धक राखेको खेत फिर्ता गर्ने कुरा श्रीमतीसँग पत्रमार्फत गरेको, सडकमा अरूका छोराछोरी खेलेको देख्दा रामको भ्रमको आएको, छोरा र श्रीमतीकै मायाले मात्र आफू परदेशमा बाँचेको कुरा गरेको, उसले रगत, पसिना बगाएर कमाएको सम्पूर्ण पैसा र लत्ताकपडासमेत धनेले चोरेर लगिदिएपछि वीरबहादुर पीडा पोख्न म पात्रकहाँ गएको, आफू गरिब भएर पनि प्रवासी गरिब नेपालीहरूलाई आफ्नै पैसा खर्च गरेर यो जात त्यो जात नभनी उसले सबैको उद्धार गरेको, आफ्ना देशका मान्छे भन्ने पूरा हेक्का राखेर ज्यान फालेर मर्नु गरेको, एकाएक घरमा छोराको मृत्यु भएको खबर पाएपछि वीरबहादुर आँखामा आँसु छचल्काउँदै र छातीमा भक्कानो पाउँदै म पात्रकहाँ गएको, छोरो बाँचेको भए ठुलो मानिस हुन्थ्यो भन्ने कुरा गर्दै सुखद भविष्यप्रति आशावादी भएको, छोरो मरेको पिरले भर्सेला परोस् साहु पनि भन्दै घर जान लाग्दा गोरखपुर प्लेटफर्ममा देवताबाबु भेटिएपछि रुँदै आफ्नो हालखबर बताएको, डल्ली पनि रोएर मर्न लागेकी होली भन्दै श्रीमतीलाई सम्झेको, वीरबहादुरको कुरा सुनेर दुःखी भएको देवताबाबुले उसलाई सम्झाउँदै संसार यस्तै छ, जन्मेपछि एकदिन मर्नेपर्छ वीरबहादुर त्यसैले धेरै अपशोच नगर, हामीले स्वतन्त्रताका निमित्त नेपालको सामन्ती सरकारविरुद्ध लडाइँ सुरु गर्यौँ, मुक्तिसेनाका लागि स्वयंसेवकको धेरै जरुरत छ, तिमी जस्ता बहादुर कमाण्डरले एउटा मोर्चाको नेतृत्व लिएदेखि हाम्रो विजय सुनिश्चित भएकाले तिमी घर जाने होइन सेनामा भर्ती हुनुपर्छ भनेपछि त्यतै रोकिएको, आफ्नो त्यति ठुलो वज्रपातलाई थाती राखेर नेपाल र नेपालीका निमित्त सामन्ती सरकारविरुद्ध लडेको, वीरबहादुरलाई अभिप्रेरित गर्न देवताबाबुले आफ्नो दुर्दशा सुनाएको, स्वास्नी र

छोराछोरीको पुकारभन्दा आमाको पुकार ठूलो हो, जञ्जिरले बाँधिएकी नेपाल आमा आफ्ना सन्तानसामु मुक्तिका लागि हात पसारेर रोइरहेकी छन् त्यसैले हामी आमाको मुक्तिका लागि मर्न पनि तयार हुनुपर्छ भन्ने कुरा देवताबाबुबाट सुनेपछि उसले व्यक्तिगत पीडा बिर्सेर देशका निम्ति एउटा मोर्चाको नेतृत्व लिएर लडेको, लडाइँमा छातीमा गोली लागेपछि गम्भीर घाइते भएर सहादत प्राप्त गरेको र 'शहीद' बनेको, उसको शव ठुलो राष्ट्रिय भन्डा, फूलमाला, अबिर र लावाले ढाकेर इन्क्लाव जिन्दावाद, वीर 'शहीद' जिन्दावाद, वीरबहादुर जिन्दावाद भन्दै ठुलो दलबलसहित शवयात्रा निकालेर अन्तिम संस्कार गरेको, वीरबहादुरको कारुणिक अवस्थाले म पात्र पनि आकुलव्याकुल भएको, छोरो मरेको वर्षदिन नहुँदै प्रदेशमा लोग्नेको यो हाल छ, जग्गाजमिन साहुले अठ्याइरहेको छ, डल्लीलाई चिठी पनि कसरी लेखिदिऊँ, चिठी पाउँदा ती दीनहीन विधवाको हृदय कस्तो होला ? लोग्नेको क्रिया गर्ने पैसा पनि छ कि छैन, अब बन्धक राख्ने गहना पनि छैन होला भनी पाठकको मनमा अझ शोक भाव जागृत गराएको सन्दर्भबाट यस कथामा करुण रस अझै रसका रूपमा आएको छ । कथाको प्रमुख पात्र तथा नायक वीरबहादुरकै मृत्यु भएकाले कथा करुण रसप्रधान बनेको छ ।

प्रस्तुत कथामा करुण रसबाहेक वीर र वीभत्स रस पनि अझ रसका रूपमा प्रयुक्त भई करुण रसलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउन ठुलो भूमिका खेलेका छन् । धनेले वीरबहादुरको सालभरिको कमाइ चोरिदिँदा र पुलिसहरू सरकारी जागिरे भएर पनि भाडा नतिरी गरिब वीरबहादुरको रिक्सामा चढेको देख्दा उनीहरूप्रति पाठकमा घृणा उत्पन्न भई जुगुप्सा स्थायी भाव जागृत त भएको छ तर यी घटनाहरूले पनि वीरबहादुरको दुःखी जीवनलाई नै अझै दुःखतर्फ धकेलिदिएका हुँदा यी रसहरूले करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउने काममा सहयोग गरेका छन् । त्यसै गरी यस कथामा अझ रसका रूपमा वीर रसको पनि भरपुर प्रयोग भएको छ । ऋण तिरेर बन्धक राखेको खेत फिर्ता गर्न भनी अर्काको मुलुकमा खाइनखाइ दुःख गर्दा धेरै पैसा कमाउन पनि नसक्नु र त्यही पैसा पनि चोरिएको अवस्थामा घरबाट एक्लो सन्तान पनि मरेको खबर पाउनु, घरमा श्रीमतीको अवस्था बेहाल भएको होला भन्दै सबै कुरा छोडी घर जान लाग्दा गोरखपुरमा देवताबाबुसँग भेट हुनु र उनले देशको अवस्थाबारे जानकारी गराएपछि वीरबहादुर त्यतै रोकिएको छ । देवताबाबुको आग्रहलाई टार्न नसकेपछि आफ्नो त्यति ठुलो शोकलाई पनि बिर्सेर देशको मुक्तिका निम्ति एउटा मोर्चाको नेतृत्व गरेको छ । वीरबहादुरले शोकलाई शक्तिमा बदलेर साथीहरूलाई आज कि मार्ने कि मर्ने दिन भएकाले पछि नहट्न हाँक दिएको छ । दुस्मनको मुटु हल्लिसकेकाले हाम्रो जित सुनिश्चित छ भनेर आफ्ना जवानहरूलाई अगाडि बढ्न हाँक दिएको सन्दर्भबाट पाठकका मनमा उत्साह स्थायी भाव जागृत हुन गई वीर रस उत्पन्न भएको छ । कथाको शीर्षक चयनबाट पनि यसमा वीर रस भएको पुष्टि हुन्छ । यसमा प्रयुक्त वीर रस प्रधान रसका रूपमा नभएर करुण रसको अझै रसका रूपमा आएको छ । यसमा पनि गरिब, वीर, साहसी, उदार, सबैको भलो चाहने व्यक्तिको मृत्युले अझ बढी दुःख बढाउने काम गरेको सन्दर्भबाट करुण रसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउनका लागि सहयोग प्राप्त भएको छ । आफ्नो व्यक्तिगत जीवन तथा पीडालाई भन्दा नेपाल आमाको पुकारलाई ठुलो ठानी युद्धमा होमिनु र आफूलाई बलिदान गर्नुले वीरत्व भाव जागृत भए पनि यसले करुण रसलाई नै बढाउने काम गरेको छ । धनको गरिब भए पनि मनको धनी वीरबहादुरको मृत्युले कथाको समाख्याता म पात्र तथा पाठकमा पनि शोक स्थायी भाव जागृत हुन गई करुण रस निष्पन्न भएकाले वीर र वीभत्स रस प्रयुक्त भए पनि यी रसहरूले समेत करुण रसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

गुरुप्रसाद मैनालीको 'शहीद' कथामा गरिवीका कारण विदेसिन बाध्य प्रमुख पात्र तथा नायक वीरबहादुरको अत्यन्त दयनीय र कारुणिक अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत कथा साहुको ऋण तिरेर बन्धक राखेको खेत फिर्ता गर्ने उद्देश्यका साथ विदेशिएको वीरबहादुरले आफ्नो जीवनमा विभिन्न किसिमका अप्प्यारा र एउटै सन्तान गुमाउनु जस्तो ठुलो वज्रपात पर्दा पनि ती पीडाहरूलाई थाती राखेर नेपाल आमा र

नेपाली जनताको मुक्तिका लागि क्रान्तिमा होमिदा सहादत प्राप्त गरेको घटनाक्रममा आधारित छ । प्रधान तथा अङ्गी रसको रूपमा करुण रसको अभिव्यक्ति रहेको यस कथामा अङ्ग रसको रूपमा वीर र वीभत्स रस आएका छन् । यस कथामा वीर रसको निष्पत्ति गराउन वीरबहादुर, देवताबाबु, मुक्ति सेनाका जवान, सरकारी सेनाका जवान जसलाई पाठमा दुस्मन भनिएको छ ती आलम्बन विभाव, युद्धभूमि, सरकारले देवताबाबुको घरखेत जफत गर्नु, देवताबाबुले जञ्जिरले बाँधिएकी नेपाल आमाले आफ्ना समस्त सन्तानहरूसँग मुक्तिका लागि हात पसारेर रोएको कुरा वीरबहादुरसँग गर्नु, भारतका लालहरूले देशका निम्ति हाँसीहाँसी प्राणको आहुति दिएको कुरा गर्नु, आज मार्ने र मर्ने दिन हो भनी हाँक दिनु उद्दीपन विभाव, जुन जाति मर्न जान्दछ बाँच्न पनि त्यसैले जानेको हुन्छ भनी गर्वयुक्त आवाज निकाल्नु अनुभाव र गर्व, आवेग, उन्माद आदि व्यभिचारी भावको संयोजन गरी उत्साह स्थायी भावलाई जागृत गराइएको छ । त्यसै गरी वीभत्स रसको निष्पत्ति गराउन वीरबहादुर, म पात्र, धने, होटलकी साँहिली, दरोगा पुलिसहरू, धनेले वीरबहादुरको सालभरिको कमाइ तथा सम्पूर्ण लत्ताकपडा चोरिदिनु, पुलिसलाई रिक्सामा बोकेर पनि गरिव वीरबहादुरले भाडासम्म नलिनु, हिन्दुमुसलमानको दङ्गामा धनेलाई बचाउन आफू नै अगाडि थापिएर वीरबहादुर घाइते हुनु आलम्बन विभाव हन् भने गरिव वीरबहादुरको चोरेको पैसा धनेले भट्टीमा जुवा र रक्सीमा उडाउनु, एउटा गरिवले अर्को गरिवको मर्का नबुभ्नु, उसको जीवनमा दुःखमाथि दुःख थपिनु उद्दीपन विभाव हुन् । वीरबहादुरले म पात्रसँग पिर पोख्नु, लामो सास फेर्नु अनुभाव हुन् भने दुःख, चिन्ता, दैन्य, आवेग, विषाद, ग्लानि आदि व्यभिचारी भावको संयोजन गरी जुगुप्सा स्थायी भावलाई पनि जागृत गराइएको छ । कथामा यी दुवै रसले अङ्ग रसको भूमिका निर्वाह गरेका छन् र वीरबहादुरकै कारुणिक अवस्थालाई पक्षपोषण गरी करुण रसको परिपाक गराएका छन् । कथाको अन्त्यमा आफ्ना सम्पूर्ण निजी समस्यालाई छोडेर नेपाल र नेपालीका निम्ति 'शहीद' हुने वीरबहादुरको घरायसी समस्या साहुले घरजग्गा बन्धकमा लिनु, छोरो मरेको वर्षदिन नहुँदै वीरबहादुरको पनि मृत्यु हुनु, डल्लीलाई चिठी पनि कसरी लेखिदिऊँ, क्रिया गर्ने पैसा पनि छैन होला भनी म पात्रले भक्कानिदै आँखाबाट आँसु झारेको कथ्य सन्दर्भले पनि करुण रसको परिपाक गराएको छ । यसका लागि कथामा वीरबहादुरले गरेका कार्य, उसको स्थिति, सोचाइ आदिले करुण रसको परिपाकका निम्ति महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद ख (२०६१). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त* चौथो संस्क. साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद क (२०६७) *साहित्य प्रकाश* सातौँ संस्क. साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३४). *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन*. त्रिभुवन विश्वविद्यालय : पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र ।
- थापा, मोहनहिमांशु (२०६६). *साहित्य परिचय* पाँचौँ संस्क. साभाप्रकाशन ।
- नेपाल, धनश्याम (सन् २००५). *आख्यानका कुरा* दोस्रो संस्क. एकता बुक हाउस प्रा.लि ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०७०). *कथाको सिंहावलोकन*. प्रज्वल पौडेल/प्रताप पौडेल ।
- प्रभात, विष्णु. (सम्पा.) (२०७०), *साहित्यकार-कलाकार परिचय कोश*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- मैनाली, गुरुप्रसाद (२०७३). *नासो* एक्काइसौँ संस्क. साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७८). *यथार्थवाद र नेपाली कथापरम्परामा आधुनिक कालको प्रणयन*. शिखा बुक्स ।
- सिग्देल, सोमनाथ शर्मा (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।